

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КОГНІТИВНИЙ СТИЛЬ ОСОБИСТОСТІ»

MODERN APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "COGNITIVE STYLE OF PERSONALITY"

У статті представлено психологічний аналіз проблеми дослідження когнітивних стилів особистості. Визначено походження поняття «стиль», проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «когнітивний стиль». Зокрема, зазначається, що в сучасній науці когнітивні особливості розглядаються як важливі складники індивідуальності людини, у яких природні та соціальні властивості, організм та особистість тісно взаємодіють і виступають як єдине ціле. Когнітивні стилі, здійснюючи регулятивне забезпечення психічної активності індивідуальності, проявляються в усіх сферах життя людини, що й зумовлює інтерес, що зростає, до цієї проблеми. Незважаючи на велику кількість теоретичних розробок, простежується відсутність сталої визначеної системи поглядів на розуміння когнітивного стилю особистості, суперечливість окремих положень в наявних підходах до цієї проблеми, є потреба в узагальненні та систематизації численних фактів, накопичених у різних галузях психологічної науки. Сучасні дослідження когнітивних стилів характеризуються здебільшого особистісно-орієнтованим підходом, оскільки в сучасному суспільстві істотно зростає роль людини як організатора власного життя, зростає ціна людських помилок і затребуваність її творчих можливостей. Усе це істотно підвищує вимоги до особистості як у професійному, так і в особистісному плані. Як основу для подальших наукових пошуків обрано підхід М. Холодної, яка визначає когнітивні стилі як індивідуально своєрідні способи обробки інформації про своє оточення у вигляді різниці в сприйнятті, аналізі, структуруванні, категоризації та оцінюванні того, що відбувається. Це і є тим унікальним природним інтелектуальним ресурсом, що притаманний кожній людині. У результаті теоретичного аналізу поняття «когнітивний стиль» авторами визначено перспективи подальших досліджень, а саме визначення ступеня впливу когнітивного стилю особистості на формування самозбережувальної поведінки.

Ключові слова: стиль, когнітивний стиль, індивідуальність, індивідуальний стиль

переробки інформації, механізми інтелектуального функціонування.

The article presents a psychological analysis of the problem of studying cognitive personality styles. The origin of the concept "style" is determined, the theoretical approaches to the definition of the concept "cognitive style" are analyzed. In particular, it is noted that in modern science cognitive features are considered as important components of human personality, in which natural and social properties, organism and personality interact closely and act as a whole. Cognitive styles, providing regulatory support for mental activity of the individual are manifested in all spheres of human life, which causes a growing interest in this problem. Despite the large number of theoretical developments, there is a lack of a stable defined system of views on understanding the cognitive style of the individual, the contradiction of certain provisions in existing approaches to this problem, there is a need to generalize and systematize numerous facts accumulated in various fields of psychological science. Modern studies of cognitive styles are characterized mostly by a personality-oriented approach, because in modern society the role of man as an organizer of his own life, the price of human error and the demand for its creative potential is growing. All this significantly increases the requirements for the individual both professionally and personally. As a basis for further research, the approach of M. Kholodna was chosen, which defines cognitive styles as individually unique ways of processing information about their environment in the form of differences in perception, analysis, structuring, categorization and evaluation of what is happening. This is the unique natural intellectual resource that is inherent in every person. As a result of theoretical analysis of the concept of "cognitive style" the authors identified prospects for further research, namely – to determine the degree of influence of cognitive style of the individual on the formation of self-preserving behavior.

Key words: style, cognitive style, individuality, individual style of information processing, mechanisms of intellectual functioning.

УДК 159.923.35
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.21>

Пилявець Н.І.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Потапчук Є.М.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Однією з найактуальніших проблем психології, безумовно, є проблема індивідуальних психічних відмінностей між людьми. Психіка людини може бути вивчена й описана на рівні загальних закономірностей організації та функціонування. Однак феномен індивідуального суб'єкта полягає в тому, що закономірності індивідуальної поведінки не тотожні закономірностям поведінки взагалі. Відповідно, понятійний апарат, створений у межах загальної психології, не може бути механічно перенесений на розуміння механізмів психічної діяльності конкретного індивідуума. Тому поняття й підходи, які виявляли й описували механізми

індивідуальної специфіки психічної діяльності, завжди викликали особливий інтерес у науковому психологічному співтоваристві.

Поява поняття «стиль» у системі психологічних категорій викликала інтерес, пов'язаний зі зростанням очікувань щодо поглиблення наших знань про природу людського інтелекту. Протягом багатьох десятиліть результати стильових досліджень інтерпретувалися через призму певного вихідного змісту, який вкладався в поняття «стиль».

Варто зазначити, що стиль – це свідчення певної унікальності, відмінності від безлічі інших людей, наявність якої беззастережно

характеризує власника стилю (в одязі, манері поведінки, художній майстерності або науковій творчості) як людину з певним рівнем душевної організації. З точки зору своєї вихідної етимології слово «стиль» (Stylos – грец.) означає паличку для писання на воскових дошках із гострим і тупим кінцями (тупим кінцем стирали неправильно написане). Цікаво, що вже в початковому метафоричному значенні стиль – це можливість одночасної участі в діяльності двох протилежних за змістом якостей, рівною мірою необхідних для її успіху.

Дослідження різних аспектів психічної діяльності людини все частіше акцентують свою увагу на стильових характеристиках. Так, в останні роки у вітчизняній літературі з'явилися дослідження «оцінного стилю», «емоційного стилю», «стилю педагогічного спілкування», «стилю психічної діяльності дошкільника», «стилю життя особистості», «стилю активності», «стилю поведінки в складних життєвих ситуаціях» тощо.

Поняття когнітивного стилю як індивідуального способу переробки інформації, який характеризує специфіку ментальної організації конкретної людини й відмінні риси її інтелектуальної поведінки, народилося на стику психології особистості та психології пізнання. Ця обставина зумовила його суперечливий характер. За рахунок слова «стиль» воно набувало якісно-метафоричного відтінку, створюючи ілюзію появи універсального пояснювального принципу, тоді як слово «когнітивний» повертає його на рівень емпіричних фактів, що змушують шукати пояснення особистості через індивідуальні когнітивні виміри.

У контексті розгляду проблеми формування когнітивного стилю в міру розвитку особистості варто зазначити, що особливе значення має зрілість механізмів інтелектуального функціонування, що визначає виразність того або іншого полюсу когнітивного стилю. Когнітивні стилі, будучи одним із рівнів регуляції інтелектуальної діяльності, відповідальні за керування процесом переробки інформації, водночас можуть розглядатися як особливі інтелектуальні здібності, що формуються та розвиваються в процесі становлення особистості. Когнітивні стилі можуть змінюватися під впливом інтелектуального навантаження, інструкції, навчання, освоєння професійних навичок тощо [7].

Мобільність стильової поведінки дає змогу людині використати різні когнітивно-стильові стратегії залежно від цілей її діяльності та вимог ситуації, що є показником адаптованості й зрілості механізмів інтелектуальної регуляції. Факт мобільності індивідуальної конструктивної системи знаходить підтвердження й у сучасних дослідженнях (Є. Крупник, Є. Лебедева та ін.).

Учені, які розвивали стильовий підхід: В. Колга, І. Палей, І. Шкуратова, М. Холодна й ін. – зосередили увагу на теоретичному обґрунтуванні місця цього феномена в структурі особистості, що розвивається, і суб'єкта діяльності, а Є. Клімов, В. Мерлін, С. Параліс, В. Толочок та ін. розглядали розвиток стильових особливостей у структурі інтегральної індивідуальності, у контексті поняття «індивідуальний стиль діяльності».

У сучасному суспільстві роль особистості в житті суспільства та як організатора власного життя істотно зростає, зростає ціна людських помилок і затребуваність її творчих можливостей. Усе це істотно підвищує вимоги до особистості як у професійному, так і в особистісному плані. Це є основою професійного інтересу психологів-практиків до поняття «когнітивний стиль».

У науковому плані необхідність звернення до цієї проблеми зумовлюється відсутністю в психології постійної системи поглядів на розуміння когнітивного стилю особистості, суперечливістю окремих положень у наявних підходах до цієї проблеми, потребою в узагальненні та систематизації численних фактів, накопичених у різних галузях психологічної науки, необхідності подальшого розвитку загальнопсихологічної теорії особистості.

Тому метою статті є здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до визначення поняття «когнітивні стилі особистості», визначити основні тенденції та перспективи досліджень.

У психологічній науці когнітивний стиль є предметом вивчення багатьох учених. Дослідників проблеми когнітивних стилів цікавить людська індивідуальність і переконаність в існуванні властивим усім людям індивідуально своєрідних форм розуміння реальності. Численні експериментальні й теоретичні роботи, присвячені вивченню когнітивних стилів та осмисленню цього поняття, датуються 30-ми роками ХХ століття і тривають до сьогодні, дають змогу говорити про становлення стильового підходу в психології.

Основоположником стильового підходу, який розвивав розуміння стильових характеристик як цілісного прояву специфіки індивідуальності людини в різних ситуаціях і життєдіяльності загалом, уважають А. Адлера. Запропоноване А. Адлером розуміння стилю базується на концепції несвідомих компенсацій, за допомогою яких людина переборює комплекс неповноцінності, виробляючи індивідуальні стратегії поведінки, індивідуальний життєвий стиль. Згідно з А. Адлером, стиль проявляється найбільше в явно критичних ситуаціях і у випадку прийняття важливих рішень. Така позиція акцентує увагу на адаптивному аспекті стилю як механізмі пристосування особистості в соціальному середовищі.

Вочевидь, результати досліджень А. Адлера відкривають особистісний напрям вивчення стилю, з позицій якого різноманітні стильові характеристики розглядаються у взаємозв'язку та взаємовпливі з мотиваційними й особистісними компонентами [1].

Розвиток стильового підходу в рамках особистісного напрямку продовжили роботи Г. Олпорта, що застосував поняття стилю для опису унікальності мотивів і цілей кожної особистості, розглядав стиль як будь-які особистісні риси, що формуються в ході самореалізації людини [3].

Стиль виступає як прояв активності особистості, що творить себе через досягнення власних цілей; стиль – це спосіб реалізації мотивів, до яких схильна людина в силу своїх індивідуальних особливостей. Представники особистісного напрямку, незважаючи на спільність визначення поняття «стиль», розходяться в поясненні функціонального значення стилів, протиставляючи адаптивний та активний аспекти стилю.

Новий етап у розумінні стилю й розвитку стильового підходу припадає на 50–70-ті роки ХХ століття, пов'язаний він зі становленням когнітивного напрямку в американській психології та поширенням інформаційної концепції. У роботах представників когнітивного напрямку на перший план стали виходити питання механізмів індивідуальних особливостей у сприйнятті, аналізі, категоризації, відтворенні інформації, що отримали позначення «когнітивні стилі» (Г. Уіткін, Р. Гарднер, Дж. Каган, Дж. Клейн та ін.).

Думку про існування стійкої різниці в сприйнятті світу в різних людей уперше сформулював у 1951 році Дж. Клейн, а термін «когнітивний стиль» запропонував у 1953 році американський психолог Р. Гарднер. Над науковою розробкою цього поняття почав працювати психолог Принстонського університету Г. Уіткін. Його розуміння когнітивного стилю особистості сформувалося через призму гештальт-психології, а саме через уявлення про поле й поведінку людини в полі, адже на людей фактор поля (предметне та соціальне оточення людини) впливає по-різному. Відповідно, наукові пошуки були спрямовані на вивчення стилю незалежність-полонезалежність. На думку Г. Уіткіна, когнітивний стиль, відбиваючи різні аспекти функціонування пізнавальної сфери, є стабільною індивідуальною характеристикою способів взаємодії людини з інформаційним полем [6].

Отже, Г. Уіткін намагався вивести різноманітні індивідуальні поведінкові особливості з одного параметра. На відміну від нього, такі вчені, як Дж. Клейн, Р. Гарднер, спрямовували свою увагу на пошуки деяких структурних констант у когнітивній сфері особистості, які

є посередниками між афективними станами й зовнішніми впливами. Згодом ці структурні константи отримали назву «когнітивні контролі». Автори вважали, що комплекс когнітивних контролів створює характерний для особистості когнітивний стиль, тобто індивідуально своєрідний спосіб переробки інформації про своє оточення. У межах цього напрямку описано вже не один, а шість когнітивних стилів: діапазон еквівалентності, широта категорії, ригідний – гнучкий контроль, толерантність до нерелістичного досвіду, фокусуючий – скануючий контроль, згладжування – загострення [7].

Таким чином, найбільш ранні класичні визначення когнітивних стилів: «система когнітивних контролюючих принципів, що виступають як посередників між намірами та вимогами ситуації» (Д. Броверман, 1987), «спосіб когнітивного аналізу та структурування свого оточення» (Г. Уіткін, 1998), «профіль розумових здібностей» (Р. Гарднер, 1998).

Спільним для цих досліджень є те, що вони відстоювали думку про самостійне значення стильових особливостей пізнання, які не зводяться лише до здібностей та інтелекту, у традиційному розумінні. У цей же час Г. Уіткіном сформульовані критерії відмінності стилів від здібностей.

З кінця 70-х років ХХ століття поняття «когнітивні стилі» в роботах низки дослідників набуває ширшого змісту. Так, В. Колга визначає їх як своєрідну суб'єктивну реальність, що пронизує всі рівні індивідуальності – від особливостей мозкового апарату до неусвідомлених механізмів захисту, специфіки характеру й спілкування [2].

Цей підхід відображено й у роботах М. Холодної, яка відмічає, що стильовий підхід сформувався як своєрідні альтернативи тестовому підходу, як спроба знайти інші форми аналізу інтелектуальних можливостей людини. Зокрема, когнітивні стилі розуміються як формально-динамічна характеристика інтелектуальної діяльності, не пов'язана зі змістовими (результативними) аспектами роботи інтелекту. Крім того, когнітивні стилі розглядалися як характерні для цієї особистості стійкі пізнавальні переваги, що проявляються в переважному використанні певних засобів переробки інформації, які найбільшою мірою відповідають психологічним можливостям і нахилам цієї людини. Загалом за визначенням М. Холодної, когнітивні стилі – це індивідуально своєрідні способи обробки інформації про своє оточення у вигляді різниці в сприйнятті, аналізі, структуруванні, категоризації та оцінюванні того, що відбувається [5].

Вона значно розширила це поняття, додавши, що когнітивний стиль – це структурна характеристика пізнавальної сфери, що свідчить про особливості її організації й не має

прямого стосунку до особливостей її змісту; індивідуально-своєрідні способи одержання того або іншого когнітивного продукту, тобто інструментальна характеристика інтелектуальної діяльності, що може бути протиставлена її продуктивній характеристиці; стійка характеристика суб'єкта, що стабільно проявляється на різних рівнях інтелектуального функціонування й у різних ситуаціях; перевага певного способу інтелектуального поведіння (тобто суб'єкт у принципі може вибрати будь-який спосіб переробки інформації, однак він мимоволі або довільно віддає перевагу якому-небудь певному способу сприйняття й аналізу того, що відбувається, який найбільшою мірою відповідний його психологічним можливостям) [5].

Сьогодні характеризується розвитком методів дослідження та створенням інструментів виміру когнітивних стилів, що привело до нового, операціонального, етапу, коли запропоновані нові численні методи виміру й виділено низку когнітивних стилів, основні з них: «полезалежність – полenezалежність», «імпульсивність – рефлексивність», «гнучкість – ригідність пізнавального контролю», «вузькість – широта діапазону еквівалентності», «толерантність – нетолерантність до нереалістичного досвіду», «когнітивна простота – когнітивна складність», «вузькість – широта категорій», «конкретна – абстрактна концептуалізація», «фокусуєчий – скануючий контроль» тощо. Для зіставлення тих або інших стильових параметрів з показниками інтелекту або особистісними властивостями використовувався переважно метод кореляційного аналізу.

При всьому різноманітті визначень когнітивних стилів і вихідних інтерпретацій процесів, що лежать у їх основі, загальним залишається акцентування індивідуального різноманіття складних способів або форм пізнання, порівняно незалежних від змістових аспектів відбиття зовнішнього миру. У традиційному розумінні когнітивний стиль – це індивідуальні засоби отримання того або іншого когнітивного продукту, це процесуальна інструментальна характеристика інтелектуальної діяльності, що не має прямого стосунку до продуктивної змістової сторони та навіть протиставлена їй.

У деяких дослідженнях (Г. Уїткін і Д. Гуденау) вивчалось явище мобільності (пластичності), когнітивні стилі можуть змінюватися під впливом інтелектуального навантаження, інструкції, навчання, освоєння професійних навичок тощо. Мобільність стильової поведінки дає змогу людині використовувати різні когнітивно-стильові стратегії залежно від цілей її діяльності й вимог ситуації, що є показником адаптивності й зрілості механізмів інтелектуальної регуляції. Факт мобільності індивідуальної конструктивної системи знаходить підтвердження й у сучасних дослідженнях [4].

Незважаючи на певну «розмитість» визначення когнітивного стилю, трактування його сутнісних характеристик і їх детермінації пройшло певну еволюційну історію. Спочатку когнітивний стиль розглядався з позиції диференційно-аналітичного підходу й визначався стійкою індивідуально-типологічною характеристикою особистості. Будучи більшою мірою вродженими, особливості цієї характеристики стабілізуються вже на ранніх етапах онтогенезу.

У більш пізніх роботах, присвячених проблемі когнітивних стилів, помітно підсилюється прояв особистісно-орієнтованого підходу. Зокрема, уважається, що когнітивні стилі можуть бути кращими передумовами індивідуального успіху в особливих ситуаціях, ніж загальний інтелект чи ситуативні фактори. Наприклад, в організаційній психології когнітивні стилі вивчаються в контексті підбору персоналу, внутрішньої комунікації, профорієнтації, консультування, управління конфліктами. У галузі освіти існують дані, що когнітивні стилі мають більшу вагу для академічних досягнень, ніж загальні здібності. Прикладні дослідження показали, що когнітивні стилі є інтерактивними конструктами, які розвиваються відповідно до соціальних, освітніх, професійних та інших навколишніх вимог.

Таким чином, різні автори незалежно один від одного описали близько двох десятків стійких індивідуальних прийомів оперування інформацією – когнітивних стилів. Частина дослідників трактує це поняття як одномірну характеристику, як певну стильову особливість пізнання, наприклад, «когнітивна простота – когнітивна складність» або «полезалежність – полenezалежність». При цьому кожний із вимірюваних параметрів трактується як стиль, а сукупність різних параметрів – як сукупність стилів у однієї й тієї ж самої людини. Вони дуже різноманітні за способами діагностики, теоретичною інтерпретацією та широтою впливу на поведінку людини.

На відміну від інших дослідників, М. Холодна вважає, що когнітивний стиль є біполярним виміром, у рамках якого кожний стиль описується за рахунок звертання до двох крайніх форм інтелектуального поведіння й відображає індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про актуальну ситуацію (способи її сприйняття, оцінки, категоризації). Водночас до когнітивних стилів не застосовні оцінні судження, тому що представники того або іншого полюса кожного стилю мають певні переваги в тих ситуаціях, де їхні індивідуальні пізнавальні якості сприяють ефективній індивідуальній адаптації. Саме таких основних положень щодо визначення поняття «когнітивний стиль» ми будемо дотримуватися в подальших дослідженнях.

Перспективним із теоретичної та практичної точок зору, на наш погляд, напрямом досліджень

є визначення сфер і ступеня впливу когнітивного стилю на ефективність особистості в різних сферах життя, на можливості справлятися зі складними життєвими обставинами, на становлення способу життя людини, зокрема на формування самозбережувальної поведінки. Останнє в контексті епідеміологічних загроз XXI століття видається нам найбільш актуальним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Наука жить. Каунас : Кнугу klubas, 2016. 136 с.
2. Толочек В.А. Проблема стилей в психологии: историко-теоретический анализ. Москва : Изд-во Институт психологии РАН, 2013. 320 с.
3. Палій А.А. Диференціальна психологія. Київ, 2010. 954 с.
4. Палій А.А. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності. *Проблеми сучасної психології* : збірник наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2011 № 11. С. 584–595.
5. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 384 с.
6. Чеботарьова А.І. Зміст поняття «когнітивний стиль» у психологічній науці. *Наука і Освіта*. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2010. № 10. С. 35–37.
7. Witkin H.A., Goodenough D.R. *Cognitiv Styles: Essence and Origins. Field dependece and field independence*. N.Y., 1982. 125 p.